

Віль Бакіров

доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Президент Соціологічної асоціації України (САУ)

Vil Bakirov

Doctor of Sociology Sciences, Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Rektor of V. N. Karazin Kharkov National University, President of Ukrainian Sociological Organization

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються чинники соціально-економічних, політичних і духовних перетворень, що відбувалися в Україні протягом останніх років. Зазначається, що українське суспільство знаходиться лише на проміжній стадії руху до європейських соціальних і політичних цивілізаційних стандартів. Акцентується увага на тому, що цивілізаційні зміни перш за все пов'язані зі зміною змісту нормативної ціннісної моделі світу. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісних уявлень традиційного, індустріального та постіндустріального суспільств. Підкреслюється, що соціокультурна комунікація як механізм формування масової ціннісної свідомості відбувається в культурному діалозі епох, у взаємодії національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у співставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу. Робиться висновок щодо ролі та призначення університетів як інфраструктури формування ціннісної свідомості на індивідуальному, груповому та загальносоціальному рівні.

Ключові слова: ціннісна свідомість, цивілізаційні зміни, соціокультурна комунікація.

В статье анализируются факторы социально-экономических, политических и духовных преобразований, происходивших в Украине в течение последних лет. Отмечается, что украинское общество находится лишь на промежуточной стадии движения к европейским социальным и политическим цивилизационным стандартам. Акцентируется внимание на том, что цивилизационные изменения прежде всего связаны с изменением содержания нормативной ценностной модели мира. Осуществляется сравнительный анализ ценностных представлений традиционного, индустриального и постиндустриального обществ. Подчеркивается, что социокультурная коммуникация как механизм формирования массового ценностного сознания происходит в культурном диалоге эпох, во взаимодействии национальных культур и субкультур, в открытой дискуссии идеологий, в сопоставлении, противопоставлении и взаимопонимании различных ценностных отношений к миру. Делается вывод о роли и назначении университетов как инфраструктуры формирования ценностного сознания на индивидуальном, групповом и общесоциальном уровне.

Ключевые слова: ценностное сознание, цивилизационные изменения, социокультурная коммуникация.

The article analyzes factors of social and economic, political and spiritual transformations, which have been taking place in Ukrainian society in recent years. It is noted that Ukrainian society is only at the intermediate stage of meeting the European social and political civilizational standards. Particular attention is paid to the fact that civilizational changes are mainly bound up with content change of normative value model of the world. The comparative analysis of value conceptions about traditional, industrial and post-industrial societies is conducted. It is emphasized that socio-cultural communication as a mechanism of mass value awareness is carried out in the cultural dialogue of epochs, in the interaction of national cultures and sub-

cultures, in the open discussion of ideologies, in comparison, opposition and mutual understanding of different value attitudes to the world. The conclusion concerning the role and mission of universities as infrastructure of value awareness formation at the individual, group and general social level is made.

Keywords: value awareness, civilizational changes, socio-cultural communication.

Українське суспільство на початку ХХІ століття переживає процес соціально-політичних, економічних і духовних перетворень настільки глибоких, радикальних і всеохоплюючих, що необхідно говорити не просто про перехідний період, а про революцію, в ході якої докорінно змінюються форми влади і власності, культура, мораль, соціально-класова структура і спосіб життя.

Цей процес є надзвичайно складним і суперечливим, породжує хаотичні тенденції і невизначеності. Така турбулентність є наслідком не тільки радянського соціалістичного експерименту, але й уходить також корінням в архаїчні глибини феодально-аграрної, традиційної моделі суспільства, які, як доводить досвід пострадянських країн, виявились здатними відтворити свою суть у ліберально-демократичних за зовнішньою формою соціальних інститутах і механізмах. Крім того, українська революція не є суто локальним явищем. Вона є проявом глобальних цивілізаційних зрушень, які сьогодні є і також суттєво впливають на загальну соціальну драматургію українського життя.

Цивілізаційна модернізація українського суспільства є далеко не завершеною; пострадянське суспільство, хоча і набуло певної якісної визначеності і сталості, багатьох формальних ознак демократичності, ще не відповідає сучасним європейським стандартам демократії; пострадянська суспільно-політична система, яка сформувалась внаслідок першого етапу модернізаційних перетворень, почала відтворювати саму себе і все більш стримує подальший розвиток країни в напрямку сучасних суспільних цінностей та сучасних технологій організації суспільного життя.

Побудувати зовнішні форми, інституційну інфраструктуру демократичної, правової, ринкової, соціальної держави - це ще не значить забезпечити функціонування і розвиток суспільства відповідно до європейських, а точніше сказати, до сучасних цивілізаційних стандартів. На порядок денний вийшло завдання активного і енергійного опанування моделлю сучасного європейського суспільства, такого суспільства, яке пододало у собі негативне ставлення до минулого і звільнилось від утопічного сприйняття майбутнього, яке здатне ефективно реагувати на виклики інформаційної та постіндустріальної цивілізації, відповідати політичним, соціальним, економічним, духовним стандартам нової

епохи, бути органічно інтегрованим у складну архітектуру сучасних міжнародних стосунків.

Основними рисами сучасних європейських стандартів організації суспільного життя насамперед є: а) розвинута демократична організація суспільства, системоутворюючими чинниками якої є ефективна правова і соціальна держава і активне громадянське суспільство, в якому, крім демократичних електоральних процедур формування влади, ефективно діють розвинені інститути і механізми забезпечення громадянських прав і свобод (особливо свободи слова), присутні відкритість та прозорість владних структур, ведеться постійний діалог між владою і суспільством, між всіма гілками і рівнями влади і громадянами; б) інноваційна динамічна економічна система, соціально відповідальний бізнес, підпорядкований прозорим і стабільним правилам гри, однаковою для всіх суб'єктів господарювання; в) відкритість суспільства не тільки в сенсі цивілізованого обміну товарами, послугами, капіталами, інформацією і людьми, але й в сенсі вільної і чесної конкуренції рівноправних членів суспільства за соціальний статус; г) гуманістична соціальна сфера, яка забезпечує певний рівень соціальної справедливості та гармонії інтересів, соціальне партнерство і взаємопорозуміння всіх елементів соціальної структури (соціальних, професійних, етнічних, конфесійних, демографічних та інших груп); д) ефективна система механізмів захисту духовного і фізичного здоров'я нації та потужна освітньо-наукова система, що забезпечує високу якість та доступність освіти і динамічний науково-технічний прогрес.

Якщо керуватись цим далеко не вичерпним переліком критеріїв, то видно, що українське суспільство знаходиться лише на проміжній стадії руху до європейських соціальних і політичних цивілізаційних стандартів і сьогодні можна говорити про логічне завершення лише першого етапу пострадянської трансформації.

Чи можна було очікувати іншого? З історичної відстані у двадцять п'ять років зрозуміло, що сподіватися на принципово інший результат, на миттєве «українське чудо» було нереально. По-перше, треба брати до уваги об'єктивні складнощі трансформаційного періоду, які неминучі для перетворень такої глибини і масштабності. Для країн, що сформувалися

на пострадянському просторі, ці перетворення виявилися набагато складнішими, ніж процеси, які відбувалися, наприклад, у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Така різниця пояснюється, з одного боку, значно більшою історичною тривалістю тоталітарного режиму, а з іншого, - необхідністю поєднувати трансформацію суспільних відносин з вирішенням багатоаспектного комплексу проблем, пов'язаних з утвердженням власної державності. На відміну від інших постсоціалістичних країн Україні довелося паралельно із радикальними політичними і соціально-економічними перетвореннями створювати весь комплекс атрибутів незалежної національної держави модерного типу, зокрема створювати ринкову економіку і модерну демократичну державу одночасно, без готового досвіду і надійних, адаптованих до нашої специфіки, перевірених практикою теорій.

Успішні демократичні реформи спираються, як правило, на підтримку міцного громадянського суспільства і розвинені традиції місцевого самоврядування. В Україні за довгі роки централізованого адміністрування і перше, і друге було знищено, і це, може, найтяжча негативна спадщина радянського минулого.

Сьогодні чітко видно, що бажання одним стрибком перескочити із системи тоталітаризму до демократії європейського зразку було нереальним. Але видно й те, що найбільш вразливою стороною трансформаційної моделі, якої ми дотримувалися, було фактичне ототожнення поняття системної соціальної трансформації суспільства з поняттями формальної політичної модернізації і ринкових перетворень. Корінь проблеми полягає у тому, що зі здобуттям незалежності перед Україною повстало історичне завдання саме глибокої культурно-цивілізаційної трансформації суспільного життя в цілому, яка за своїм змістом та сутністю не зводиться тільки до політичної модернізації і ринкових реформ *per se*. Політична, економічна сфера, безумовно, є винятково важливими у формуванні логіки суспільного розвитку. Але життя щоденно переконує в не меншій важливості інших чинників – духовного життя, суспільної свідомості, культури, загальних ціннісно-нормативних контекстів. Значна частина проблем, що у нас накопичилися, в тому числі й ті, які породжені допущеними у ході реформ деформаціями, пов'язані насамперед з розбалансованістю комплексу зазначених чинників суспільних перетворень.

Іншими словами, логіка реформ не була узгоджена з логікою сучасного цивілізаційного розвитку, його гуманізацією, становленням нової системи цінностей. Не враховувалось

те, що політична модернізація, як і економічні реформи, - це лише інструментарій реалізації завдань соціального прогресу, а основним критерієм їх успішності є те, наскільки вони сприяють гуманізації суспільства.

Події 2013-2016 рр. висвітлили всі недоліки тієї моделі, яка сформувалась протягом пострадянських років і яка не забезпечує: 1) визначення та поєднування різноманітних, суперечливих інтересів різних верств, прошарків, груп населення і вищих національних інтересів України; 2) збалансованої і гармонійної взаємодії гілок влади, замість чого хронічно стимулює надмірні, необґрунтовані колізії і суперечності між ними; 3) управління суспільством і розв'язання конфліктів на підставі виключно правових і формально раціоналізованих процедур, беззастережного виконання юридичних норм; 4) сучасних форм вільного волевиявлення народу та ефективного громадського контролю за діями влади.

Але, не менш важливим є те, що в Україні за двадцять п'ять років не подолана криза ціннісної свідомості. Радянські цінності втратили свій сенс, а їхнє місце не заступили нові цінності, які відповідають новим цивілізаційним критеріям. Переважна більшість населення не відчуває дисонансу між правилами свого повсякденного життя і європейськими ціннісними стандартами, не готові сповідувати останні у власному житті. Пасіонарна частина населення, яка відчула смак нових цінностей, була рушійною силою Євромайдану, який був ціннісним стрибком [8, с. 104]. Недарма історики називають його Революцією Цінностей [9].

Проте ця революція зовсім не розв'язала і не могла розв'язати проблему трансформації ціннісної свідомості мільйонів людей. Бурхливі революційні події лише створюють певний імпульс подальших поступових і повільних культурних еволюцій, цілеспрямованої роботи всіх інститутів духовного виробництва, починаючи від освіти і завершуючи масмедіа. Для цієї роботи необхідне глибоке розуміння процесів продукування і змін ціннісної свідомості, які не залишаються незмінними, але в межах кожного цивілізаційного зрушення набувають нових форм і механізмів.

Цивілізаційні зміни пов'язані перш за все зі зміною змісту нормативної ціннісної моделі світу, домінуючих ціннісних ідей та уявлень. Проте перехід до кожної нової стадії цивілізаційного розвитку означає також й зміну основних механізмів, за допомогою яких суспільство виробляє, робить поширеними й загальноприйнятими ціннісні уявлення, перетворює їх на мотиваційно-смыслову основу людської поведінки. Саме тому філософсько-

соціологічний аналіз ціннісної свідомості вимагає теоретичного прояснення суті й смислу трансформації соціокультурних механізмів виробництва та реалізації ціннісних уявлень.

Спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості впливає, по-перше, з фундаментальних принципів існування певного типу цивілізації, розв'язуваних нею завдань, належить до найважливіших механізмів життя даної цивілізації.

І по-друге, як свідчить ретроспективний філософсько-соціологічний аналіз, цей спосіб тісно пов'язаний із характерним для даного типу соціальної реальності модусом індивідуального суспільного буття людини. Ступінь і характер розвиненості в людині індивідуально-особистісного начала, конкретні форми його інтеграції в соціальні групи та спільноти, принципи його взаємодії з соціальними структурами, інститутами й суспільством у цілому – все це вимагає відповідного способу виробництва ціннісної свідомості.

У традиційному суспільстві ціннісні уявлення про навколишній світ, про місце людини в ньому, про те, як їй належить жити, що є сенсом її життя, виникали в самій практиці суспільної діяльності, вироблялися на рівні узагальнення повсякденного досвіду, переважно в буденних формах свідомості.

Основною турботою традиційного суспільства є не розвиток, а відтворення усталених форм життя, репродукування усіх систем суспільної взаємодії. Головним принципом «традиційних» цивілізацій є відтворення, соціальних форм життя, збереження сакралізованої традиції, яка визначає зміст і форми індивідуальної і колективної соціальної поведінки.

Ціннісні уявлення в цей період формувалися дуже повільно. У них кристалізувалися шляхом спроб і помилок, шляхом тривалого відбору ті ідеї обов'язкового, доброго, справедливого тощо, які допомагали суспільному життю плинути в його звичному річищі. Тут, звичайно, не обходилося без якихось несподіваних, спонтанних змін у ціннісному полі духовної культури. Однак становлення у суспільній свідомості сталих систем ціннісних уявлень відбувалося, в основному, у формі стихійно-культурного відбору.

Ті ціннісні інтерпретації світу, які були необхідні для збереження форм соціального людського існування, що склалися, відбиралися самим життям, його культурною практикою, закріплювалися в релігійній, етичній, естетичній, правовій, політичній формах; таким же чином вироблялося й багато загальнолюдських абсолютних ціннісних уявлень, які були віддалені від сьогоденних функціональних потреб життєвої практики, але несли у

собі більш глибокий духовний смисл - визначення абсолютних вищих цілей і призначень людини.

Там, де соціальне життя керується традиціями, які сягають глибокої давнини, там ціннісна свідомість має форму зведення жорстко визначених і однозначно сформульованих життєвих цілей, стереотипів поведінки, норм взаємин як у публічній – політичній, правовій державній сфері, так і у сфері приватній, інтимно-особистісній. Не можна, звичайно, зводити всю своєрідність традиційних суспільств до одного типу.

Традиційне суспільство в общинно-кастовій Індії дуже відрізнялося від традиційного суспільства у Китаї, де етико-ритуальні принципи й норми поведінки, стандарти поведінки густою мережею обплітали повсякденне життя людини, але були багато в чому десакралізовані й деміфологізовані. Традиційне суспільство на Близькому Сході мало безліч відмінностей від традиційного суспільства у Східній Європі. Тому існувала й певна «горизонтальна» наступність. Ціннісні ідеї й уявлення, що зародилися в надрах соціокультурного середовища одного традиційного суспільства, переходили в інші традиційні соціальні системи як впливи інших культур. Однак будь-який інноваційний ціннісний матеріал обов'язково перероблявся місцевою традицією, яка відбирала те, що працювало на її власне збереження. Це була або релігійно-сакральна традиція, або традиція етнічно-фольклорна, укорінена в міфологічних структурах свідомості. Однак ще раз слід підкреслити: вона напрацьовувалася й нарощувалася в процесі стихійно-культурного відбору, який виробляв той синкретичний комплекс ціннісних уявлень, що й складав мотиваційно-сміслову основу соціальної поведінки в традиційному суспільстві. Учення, настанови мудреців, реформаторів, законодавців (такі, наприклад, як Солон, Конфуцій, Будда) входили у практику масової поведінки лише тому, що вписувалися в авторитет традиції чи самі створювали традицію.

У традиційних суспільствах, безсумнівно, висувалися і такі ціннісні системи, що конкурували одна з одною, особливо в традиційних суспільствах із розвинутою філософською та етико-релігійною думкою. Так, у Китаї конфуціанська доктрина лі (добропристойність), яка була теоретично осмисленою загальною характеристикою правильного соціального устрою й правильної поведінки людини, тобто ціннісною концепцією, була предметом обговорення представників різних філософсько-етичних напрямів Давнього Китаю. Конфуціанство критикувалося прихильниками Мо-цзи (V ст. до

н.е.) з позицій більш сильно вираженого утилітарного егалітаризму, даосами - з позиції натуралістського гедонізму, легістами - з позицій посилення правових засад, жорсткого культу закону, тобто правового ригоризму. Однак перемога дісталася все-таки конфуціанським ціннісним принципам і перш за все тому, що конфуціанці спиралися на міцний ґрунт давніх традицій. Конфуціанська концепція перемогла саме тому, що вона, відмовляючись від релігійної санкції, деміфологізуючи та десакралізуючи ціннісні ідеї, постійно апелювала до мудрості предків, до традицій минулого, пов'язуючи їх із потребами реальностей сучасної їм епохи, тобто використовуючи механізм сполучення з традицією, що не порушує логіки стихійно-культурного відбору. Конфуціанські цінності та норми були незаперечно обов'язковими для усіх членів суспільства - від імператора до простолюдина, тобто вони мали універсально-регулюючий характер. Їхнє соціальне функціонування не зводилося до суворого дотримання казарменної дисципліни, що підтримувалося невідворотністю покарання, але являло собою жорстокий автоматизм набутого з коліски стереотипу поведінки. Простолюдин у Китаї міг стати даосом, буддійським монахом, а у пізніші часи - мусульманином або християнином, однак від народження до смерті - у ціннісному соціальному плані - не змінювався, свідомо чи несвідомо дотримувався непорушних принципів етико-ритуальних норм, систематизованих конфуціанцями. Класичний конфуціанський трактат «Лі цзі», укладений на початку нової ери, містив рекомендації та регламенти чи не на всі випадки життя.

У ціннісно-нормативних системах, подібних до «Лі цзі», по суті закодована вся система соціальної поведінки, яка відтворює політичні, адміністративні, сімейні та інші інститути величезного складно організованого соціального організму. Ціннісна свідомість тут представлена переважно у вигляді норм, тобто імперативних уявлень про цінне. Перед традиційним суспільством не стояло завдання нав'язати людині певного роду бажання, прагнення (цінності - цілі). Бажання індивідуума швидше приборкувались, стримувались і акцент ціннісної свідомості традиційного суспільства ставився на «цінності - засоби», на нормативну форму людської поведінки. У традиційному суспільстві, за свідченням практично всіх найвідоміших його дослідників, відсутня розвинута індивідуальна свідомість, відсутня людська індивідуальність у сучасному значенні цієї категорії. Навіть самі поняття «об'єктивне» й «суб'єктивне» навряд чи можна застосовувати до характеристики світосприймання людей цієї епохи. «Це протиставлення виражає сучасне ставлення до світу, яке чітко й свідомо роз-

межує внутрішній світ людини й реальність, що існує поза нею. Але... в середні століття в суб'єкті бачили «мікрокосм» - зменшений дублікат «макрокосму», який в усьому повторював світ. Індивідуум не протиставлявся природі, світу, він з ними співставлявся як аналог. Тут суб'єктивне й об'єктивне зливалися чи, краще сказати, не були ще розчленовані» [1, с. 151].

Перед традиційним суспільством перш за все стояло завдання навчити поведінці, наперед орієнтованій на групові концепції належного. Чіткі нормативи соціальної поведінки охоплювали буквально всі сторони життя, як публічного, так і приватного, навіть інтимного, вводилися в індивідуальну свідомість шляхом різних форм ритуалізації. Ритуал і церемоніал - найважливіші форми функціонування свідомості в традиційному суспільстві. Вони перетворювали норми, традиції, звичаї ледь не на автоматичні стереотипи поведінки у стандартизованих соціальних ситуаціях, забезпечуючи їхнє постійне відтворення й оберігаючи соціальну систему від змін й руйнування.

У традиційному суспільстві людське буття характеризується відсутністю тієї свободи, яку воно набуває в індустріальній цивілізації. Людина мовби прикута до своєї соціальної ролі, її вчинки і дії суворо і чітко регламентовані і розписані аж до найменшої дрібниці, її географічні та соціальні переміщення суворо заборонені. Від народження людина виявляється включеною до конкретної соціальної структури, що визначає загальний і конкретний зміст типових форм її життєдіяльності. Особа була тотожна зі своєю головною соціальною її роллю, суспільний лад сприймався як природний стан речей, а індивід - як невід'ємний елемент цього ладу

Тому він легко переносив жорстку регламентацію соціальної поведінки, був розчинений у громаді, родині, у клану, цеху, гільдії, у будь-якої форми корпоративного життя. Людина була окремою людиною лише умовно, оскільки цілковито належала соціальному, природному, космічному чи трансцендентному началу. Усвідомлення своєї людської індивідуальності, своєї «самості» не було розвинуто, і це охарактеризовано Якобом Буркхардтом: «У середньовіччі обидві сторони самосвідомості по відношенню до зовнішнього світу і свого внутрішнього «Я» неначе дримали під одним спільним покривалом. Покривало було зіткано із підсвідомих вірувань, наївних поглядів і забобонів; увесь світ з його історією уявлявся крізь це покривало у своєрідному забарвленні, і людина пізнавала себе тільки за расовими особливостями чи за ознаками, які розрізняють народ, партію, корпорацію,

родину, іншими словами, поняття особистості пов'язувалося завжди з будь-якою спільною формою» [2, с. 157].

Отже, виробництво й функціонування ціннісної свідомості у традиційному суспільстві відрізнялося такими рисами: 1) основний спосіб виробництва ціннісних уявлень – стихійно-культурний відбір; 2) основна форма вираження ціннісних уявлень – норми як імперативне виявлення ціннісної свідомості; 3) основний вид упровадження в індивідуальну свідомість – ритуалізоване навчання.

Перехід від традиційного суспільства до індустріального пов'язаний з радикальними змінами в соціокультурному способі індивідуального людського існування, з переходом людини до особистісного існування.

Це означало глибоку зміну соціально-історичного способу виробництва й функціонування ціннісної свідомості. Індивід віднині повинен був самостійно вибудовувати власні цінності, оскільки опинився у світі, де немає тотальної і обов'язкової моделі соціальної поведінки, яка суб'єктивно переживалася як природна даність. Становлення індустріального суспільства унеможливило поведінку, підкорену стереотипам ієрархічної системи особистої залежності. Цю систему заступає система речової залежності. Людина в ній вимушена на свій страх і ризик виходити за межі ритуально-церемоніальних стандартів. Вона виявляє себе серед безлічі конфліктних соціальних ситуацій, які потребують вибору однієї з кількох правових, моральних, естетичних, політичних альтернатив.

Стереотипізована форма мотивації поступається раціоналізованій, яка вимагає не простого відтворення традиційного зразка поведінки у стандартній соціальній ситуації, а економічної й соціальної калькуляції, що й відобразилось в етиці утилітаризму, яка трактувала моральний вибір як підрахунок «плюсів» і «мінусів». Потреба в оперуванні різними ціннісними аргументами в різноманітних соціальних ситуаціях, можливість відхилення, недотримання «правила», звичаю передбачала розвиток системи внутрішньої ціннісної детермінації «цільових» ціннісних уявлень, які будують для індивідуума основу особистісної самоідентифікації. Виникає історична потреба у формуванні нового соціального способу виробництва й реалізації ціннісних уявлень, що враховує появу нового способу ціннісної саморегуляції особистості.

Перехід до нового способу ціннісної регуляції соціальної поведінки, орієнтованої на інтеріоризовані людиною уявлення про життєві «цінності-цілі», супроводжувався глибокими змінами в усіх структурах духо-

вної культури суспільства: у філософії, в етиці, в релігії. Філософія звернулася до теми гуманізму (Е.Роттердамський, Л. Б. Альберті, Т.Мор); етика – до етичного раціоналізму (Спіноза, Гоббс, Гельвецій); релігія – до протестантської ідеї обраності. Новий спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості вимагав іншого ставлення індивідуума не тільки до соціальної спільноти й суспільства, але й до Бога. Релігійна свідомість знає якнайглибшої реформації. Протестантизм запропонував принцип внутрішньої релігійної достовірності як єдиного засобу пізнання Бога, став релігійною основою духовного індивідуалізму. «Психологічно духовний індивідуалізм не відрізнявся від індивідуалізму економічного: в обох випадках індивідуум абсолютно самотній, в обох випадках він стикається з підкорюючою силою, якою б вона не була – Господь, конкуренти чи безлікі сили. Індивідуалістичне ставлення до Бога було психологічною підготовкою до індивідуалізму людини у світському житті» [3, с.98].

Індустріальне суспільство звільняло людину в психологічному, культурному й соціальному аспектах, виводило її життя з жорстких рамок корпоративної регламентації. Людина вже не була пов'язана жорсткою системою традиційно легітимізованих приписів, нормативів, залишилася сам на сам із собою. В економічній сфері її успіх віднині ґрунтувався не на зусиллях і функціонуванні тієї професійної групи, невід'ємною частиною якої вона є, а на її власних зусиллях, її особистому «страхові й ризику». Зникали кастові, станові відмінності, зростало розуміння й усвідомлення прав і свобод окремої людини як індивідуума, а не як члена соціальної групи. Однак не можна не бачити, що «несуб'єктність» індивідуума традиційного суспільства поступається завдяки цьому «суб'єктності» як такій.

Подальший розвиток цивілізації, що базується на машинній індустрії, сприяв становленню «квазі-суб'єктності», перетворював індивідуума у функціональний додаток до технічної і соціальної машинерії. Людина не спрямовує свій розум і свою волю на те, щоб жити самотнім життям, щоб вільно й самостійно осягати його найвищі смисли й цілі. Навпаки вона сприймає форми життя такими, якими їх нав'язує їй раціональне планування й раціональна організація індустріального суспільства і робить це з упевненістю в їхній розумності [4, с. 545]. Свобода волевиявлення не є для неї серйозною цінністю. Для неї вигідніше, природніше вживатися в ту або іншу організацію, підкорятися її програмам, «втікати від свободи».

Якщо ціннісна свідомість традиційного суспільства регулювала соціальну поведінку,

наголошуючи на «інструментальних», а не на «цільових» цінностях, то в індустріальному суспільстві – навпаки. Тут людина позбавлена можливості особистого життєвого цілевизначення (та й не здатна до нього), цілі її життя дані зовні і їй залишається лише виявляти винахідливість у визначенні інструментальних засобів досягнення цих цілей. Е.Фромм писав, що людина індустріального суспільства живе в стані ілюзії, ніби вона знає, чого хоче, тоді як насправді вона хоче те, чого вона повинна хотіти згідно з шаблоном, відповідно до загальноприйнятих правил. Така людина боїться зазирнути у справжні цілі й смисли свого буття, легко уникає цієї проблеми, приймає готові, задані ззовні стандартні цілі життя. «Сучасна людина готова піти на величезний ризик, намагаючись досягти мети, яка вважається саме «її» метою, але надзвичайно боїться ризику й відповідальності визначити для себе справжні власні цілі. Бурхливу діяльність часто вважають ознакою самостійної дії, але ми знаємо, що така діяльність може бути самостійною не більше ніж поведінка актора чи загипнотизованої людини. Коли ставиться п'єса, кожен актор може дуже енергійно грати свою роль і навіть вставляти якісь репліки або власні деталі дії. Але при цьому він все-таки всього лише грає доручену роль» [3, с. 211].

Переважаючою формою ціннісних уявлень в індустріальному суспільстві виступають не норми, а ідеї. Саме на цій стадії цивілізаційного розвитку ідеологія як систематизоване раціоналізоване вираження певних соціальних, класових інтересів починає відігравати домінуючу роль у суспільній свідомості. Ідеологія - це ціннісна свідомість, виражена в формі раціоналізованих програм практичної масової поведінки. М.Рокич за допомогою контент-аналізу праць та виступів ідейних лідерів основних політичних течій ХХ століття дійшов висновку, що всі ідеології цього століття диференціюються відношенням до «свободи» й «рівності»: капіталістична (консервативна) ідеологія (визнання свободи, заперечення рівності); соціалістична ідеологія (визнання свободи, визнання рівності); комуністична ідеологія (заперечення свободи, визнання рівності); фашистська ідеологія (заперечення свободи, заперечення рівності) [5, р. 271]. Можна дискутувати про те, наскільки повною й точною є ця класифікація, але важливо підкреслити інше: індустріальна епоха впливає на соціальну поведінку людей перш за все тим, що цілеспрямовано насичує масову свідомість системами різних дій, метою яких є формування у індивідуумів відповідних уявлень про своє місце в соціальній системі, про

цілі особистого життя, про його надзавдання, про належні форми життєдіяльності і т.д.

Індустріальне суспільство суттєво змінює сам спосіб продукування ціннісних уявлень, який можна було б визначити як соціальне нав'язування. Е.Дюркгейм, прибічник безумовного примату колективної душі над індивідуальною (соціологізму), вважав такий спосіб взаємодії індивідуальної і суспільної свідомості природним і єдино можливим. Способи мислення, діяльності і відчуття, що знаходяться поза індивідуумом, наділені примусовою силою, «внаслідок якої вони йому нав'язуються», належать до категорії фактів «соціальних». «Не маючи своїм субстратом індивідуума, вони не можуть мати іншого субстрата, крім суспільства, будь то політичне суспільство в цілому чи будь-які окремі групи, що до нього належать: релігійні групи, політичні і літературні школи, професійні корпорації тощо... Щоправда, слово «примусування» за допомогою якого ми їх визначаємо, ризикує схвилювати ревних прибічників абсолютного індивідуалізму. Оскільки вони визнають індивідуума цілком автономним, то їм здається, що його принижують усякий раз, як дають йому відчутти, що він залежить не тільки від самого себе. Але тепер вже безсумнівно, що більшість наших ідей і прагнень не є вироблені нами, а приходять до нас ззовні, вони можуть проникнути в нас, лише примусивши визнати себе; ось усе, що означає наше визначення» [6, с. 413-414].

В індустріальних соціальних системах виникають потужні інститути спеціалізованого духовного «продукування», що виробляють і запроваджують у суспільній свідомості моральні, політичні, правові та інші комплекси ідей, в яких закодовані інтереси класів, соціальних груп, верств, інших «діючих осіб» суспільного життя. Якщо в традиційному суспільстві джерелом змісту ціннісної свідомості є ніщо інше як досвід збереження сформованих форм життя, то в індустріальному суспільстві, що вимагає змін, інновацій, перебудов, реагування на непередбачені ситуації взаємодії з природою, такими виступають суспільні і класові інтереси, які правильно чи помилково сприймаються людьми, набувають вигляду або ідеології, або утопії.

Індустріальне суспільство – суспільство, що претендує на знання власних законів і здатність їх застосовувати в різних формах соціального планування і проектування. Проте головне все-таки не в цьому. В індустріальному суспільстві виникає технічна можливість вироблення у найширших масштабах заданих ціннісних уявлень, що орієнтують людину на певну концепцію «гідного життя»,

на нормативний образ «добродійної», «добропорядної», людини, громадянина, члена суспільства. Друкарство, засоби масової інформації, розгалужені системи освіти зробили можливими пропаганду, насадження, «занесення» у масову свідомість ціннісних ідей, уявлень, критеріїв, готових оцінок, що виробляються, спричиняються філософами, журналістами, літераторами, політиками, проповідниками тощо. Виникає ціла індустрія вироблення ціннісної свідомості, що використовує не тільки ефективні технічні засоби, але також організаційні форми і наукові методи. Це означає появу практично невідомих традиційній цивілізації форм духовної діяльності суспільства: «маніпулювання свідомістю», «промивання мозку», «програмування особистості» і т.п.

Оскільки в тоталітарних системах дух індустріалізму виявляється найбільше, остільки в них потяг «нав'язати» індивідуумам потрібні системі форми ціннісної орієнтації набувають максимально оголеного й концентрованого вигляду, так вражаюче показано в книгах Є.Зам'ятіна, Дж. Оруелла, О.Хакслі.

Формування постіндустріальних моделей суспільного життя означає чергову докорінну перебудову взаємовідносин індивіда і суспільства, виникнення нового способу включення індивіда у соціальні процеси, зміну самого індивіда. У традиційному суспільстві індивід відзначався слабко вираженою індивідуальністю, власне кажучи, у строгому сенсі слова не був суб'єктом своєї життєдіяльності. В індустріальному суспільстві індивід незмірно більше автономний, має розвинутий складний суб'єктивний світ, однак, він «втікає від свободи» й може розглядатися як «квазі-суб'єкт». У постіндустріальному суспільстві буття людини набуває інших рис. Вона виходить із безумовного й беззастережного підкорення соціальним системам і перетворюється на автономний центр інтересів, прагнень і ціннісних відношень. Переведення виробництва на «високі технології» вимагає відповідної «людської відповіді» - зростання освітнього рівня людей, їхнього інтелекту, розвитку й збагачення моральних якостей. Розвиток творчих здібностей, мислення, ініціативи, самостійності працівника стає «технологічним» принципом постіндустріальної економіки.

Ця цивілізаційна зміна зумовлює зовсім інше розв'язання проблеми включення індивіда в соціальні групи, його соціальної ідентифікації. Починають втрачати значення старі, класичні ідентифікаційні групи (класи, соціально-професійні, політичні спільноти тощо) й виникають нові, не класичні, індивід усе менше пов'язаний з якимись групами контек-

стом свого народження (за винятком, можливо, етнічних і расових), все менше схильний беззастережно погоджуватися з якимись надособистісними ціннісними системами.

Зміна індустріальної цивілізації супроводжується руйнуванням укорінених соціально-групових структур, на яких трималися духовні й психологічні зв'язки людей і які живили «ми-почуття», необхідне кожній людині.

Змінюється не лише соціальне, але й культурне середовище існування людини. Замість колись монолітної, гомогенної у ціннісному відношенні культури перед індивідом постає безліч культурно-ціннісних світів, які співіснують один з одним. Демасифікація інформаційного середовища, плюралізація ідеологічного життя пред'являють індивіду не гомогенну систему цінностей, а багате й складне, суперечливе розмаїття ціннісних концепцій світу й життя. Єдиний «простір» свідомості заповнений духовно-культурними моделями, які представляють увесь спектр ціннісних традицій: східну, західну, середньовічну, ренесансну, домодерну, модерну і постмодерну, які проповідують різні смисли життя, проникаючи завдяки масмедіа у повсякденну свідомість фактично кожної сучасної людини.

У даній соціокультурній ситуації стає багатшим і складнішим зовнішній світ людського життя, який несе в собі незмірно більшу кількість можливостей задоволення різноманітних людських потреб, як матеріальних, так і духовних. Водночас не може не ускладнюватися внутрішній світ індивіда. Останній опиняється у ситуації, яку психологи визначають як «внутрішньо складний і зовнішньо легкий життєвий світ» [3, с. 119]. Внутрішній світ індивіда у цій ситуації наповнений альтернативними, протилежними за смыслом спонуканнями, прагненнями, бажаннями, являє собою постійну боротьбу мотивів, кожному з яких дуже важко віддати раціональну перевагу. Проблема вибору не допомагає вирішити й зовнішній світ, оскільки він легко проникний для багатьох прагнень і бажань, які також конкурують один з одним. Тягар вибору цілком лежить на індивіді, позбавленому зовнішньої критеріальної опори в ритуалізованих поведінкових стереотипах, нормативних регламентаціях, в інституціоналізованих ідеологіях. «Головна проблематичність і спрямованість внутрішньо складного життя полягає в тому, щоб звільнитися від болісної необхідності постійних виборів, виробити психологічний «орган» опанування складністю, який мав би шкалу вимірювання значущості мотивів і здатність з'єднувати життєві відношення в цілісність індивідуального

життя. Цей «орган» не що інше, як ціннісна свідомість, бо цінність - єдиний критерій зіставлення мотивів. Принцип цінності є, отже, вищий принцип складного і легкого життєвого світу» [7, с. 122].

Для того, щоби повноцінно існувати у постіндустріальній цивілізації, індивід повинен навчитися ціннісного самовизначення. Йому необхідно набутися здатності відшукати серед величезної множини суперечливих ціннісних визначень реальності саме ті, які відповідають його індивідуальності, або створювати свої власні ціннісні конструкції, не маючи міцної опори в зовнішньому соціокультурному світі, покладаючись на самого себе, на свій власний життєвий і духовний досвід, вступаючи у спілкування з представниками інших ціннісних позицій, інших культур. Життя у такому світі неминуче потребує перманентних ціннісних перебудов, перегляду ціннісних орієнтацій. І оскільки авторитета суспільства, соціальних груп уже не достатньо для їх узгодження у масовій свідомості, набуття ними інтерсуб'єктивного характеру, то виникає необхідність виявлення інших способів досягнення ціннісного консенсусу. За умов зростання автономності особистості, посилення самодіяльних, індивідуально-вольових начал у її поведінці, розвитку індивідуальної суб'єктності ефективним способом формування ціннісного консенсусу може бути тільки спілкування індивідуальних і колективних ціннісних світів, ціннісних свідомостей.

Проблема спілкування стає базовою для багатьох філософських, соціологічних, психологічних праць. Назвемо лише перетворення теорії комунікації у концептуальне ядро герменевтики (Ю. Хабермас); поєднання кантіанського трансценденталізму з герменевтикою на основі поняття комунікації (К. - О. Апель); розвиток формальної логіки на базі теорії мовленнєвої комунікації (Х.Перельман); застосування «спілкувального» підходу для подолання соціоцентризму та антропоцентризму в розумінні людської свідомості (Г.С. Батищев).

Інтерес до цієї проблематики сам по собі засвідчує те, що спілкування перетворюється на фундаментальну основу соціального буття сучасної людини. Втрачаючи опору в об'єктивованих соціальних структурах, «звільняючись» від їхньої духовної, ідейної, ціннісної опіки, людина тим не менше не може жити «сама по собі», герметично замкнутися в життєвому світі свого індивідуального існування. Вона починає шукати якийсь новий спосіб причетності до соціокультурного світу і віднаходить його перш за все у спілкуванні.

До цього спонукає її і трансформація переважачого типу духовності, що відбувається в її внутрішньому світі, і відповідного типу душевності, яка триває разом зі зміною життєвих світів. У постіндустріальному суспільстві (внутрішньо складний і зовнішньо легкий світ) у людське життя входить принцип цінності, естетична духовність сполучається з туризмом як переважачим типом душевного життя (В. Г. Федотова).

В індустріальному суспільстві людське існування минає у межах «суб'єкт-об'єктних» відношень. Людина сприймає все, що навколо неї, інших людей, саму себе переважно як об'єкт. Формування промислової, машинної цивілізації робить людську діяльність оберненою назовні - від людини на предмет і на соціальні структури, які формуються у процесах такої діяльності. Постпромислова цивілізація покликана докорінно переорієнтувати вектори людської діяльності, спрямовує їх на саму людину, розміщує у просторі «суб'єкт-суб'єктних» відношень, робить необхідним для їхнього аналізу «спілкувальний» підхід (Г. Батищев).

В умовах, коли «готові» ціннісні уявлення, що належать до зовнішніх по відношенню до індивіда соціальних утворень - суспільства, класу, соціальних організацій, інститутів, груп тощо, втрачають джерело свого авторитету, перестають бути зовнішньою основою ціннісного самовизначення особи; спільні, ціннісні уявлення, що поділяються людьми, здатні бути основою більш або менш стабільних структур соціальної взаємодії, виникають вже за допомогою механізмів «нав'язування», а на основі соціокультурного спілкування індивідуальних і групових ментальностей, культурних образів світу, ідейних позицій, світогляду тощо. «Соціальна емансипація» особистості в плюралістичному, поліфонічному світі духовної культури (у постмодерністському стані) наполегливо підштовхує її до спілкування, до постійного культурного діалогу і полілогу. Постіндустріальна людина тільки у спілкуванні знаходить підтвердження своєї соціальності; тільки рівнозначне, відкрите «суб'єкт-суб'єктне» відношення не дає їй «атомізуватися», випасти із соціуму і тим самим зруйнувати його.

Масова ціннісна свідомість формується у результаті взаємного розуміння різних, навіть протилежних ціннісних точок зору, спілкування людей соціальних груп, спільностей, які по-різному оцінюють і сприймають реальність. Не одностороннє «нав'язування» ціннісної свідомості, а комунікативний процес як механізм цивілізаційних зрушень, який виявляється у взаємодії, взаємоузгодженні,

взаємозближенні різних ціннісних позицій, потребує перебудови всієї соціальної інфраструктури духовної діяльності суспільства.

Соціокультурна комунікація як механізм формування масової ціннісної свідомості відбувається у культурному діалозі епох, у взаємодії соціально-класових, національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у співставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу. Із пасивного об'єкта соціальної індоктринації людина перетворюється у самостійну істоту, яка ціннісно самоідентифікується, спираючися на особистісну інтерпретацію минулого і сучасного ціннісного досвіду людства.

Для цього нація повинна мати інтенсивне, напружене інтелектуальне життя якого і відповідну інфраструктуру, ядром якої у XXI столітті виступає система аутентичних університетів. Масова університетська освіта охоплює сьогодні мільйони молодих людей, занурює їх не тільки в атмосферу наукового пошуку і професійної підготовки, але й у різноманітне і насичене соціокультурне середовище, демонструючи широкий спектр ціннісних інтерпретацій навколишнього світу.

Аутентичні університети ніколи не були лише виробниками, збирачами та дистрибуторами знань. На всіх щаблях цивілізаційного розвитку людства вони виступали як унікальні соціокультурні системи, в яких водночас співіснують і тісно взаємодіють і *минуле, і сучасне, і майбутнє*.

Тема призначення університетів як інфраструктури формування ціннісної свідомості не піддається одноразовому осмисленню. Кожний масштабний крок у цивілізаційному розвитку суспільства змушує знову вдивлятися у таке явище, як університет, у його роль у розвитку суспільства й людини, по-новому осмислювати його місію.

Університети не є застиглою соціокультурною формою, яка не залежить від соціального часу й соціального простору. Вони змінюють свою природу і призначення, відповідають на нові виклики часу, корегують і трансформують свої завдання.

Людство пройшло стадію цивілізаційного розвитку, яка потребувала простої професійної упорядкованості інтелектуальної роботи. І цю функцію виконали університети першої хвилі.

Подальший розвиток і ускладнення громадського життя актуалізували потребу підвищення ролі розуму і культури, що визначило «другу хвилю» становлення університетів, пов'язану з технологічними потребами індустріальної епохи і культурно-ідентифікацій-

ними потребами її головних суб'єктів – національних держав.

Третя хвиля університетів виникає на наших очах, набирає силу під впливом всеосяжних трансформацій соціального світу, який змінює свою геополітичну конфігурацію, свої соціальні та культурні простори, економіку, політику і ціннісну свідомість. Університети втрачають свою монопольну роль наукового і кадрового забезпечення виробництва, державного управління, інших соціальних практик. Наука робиться нині, не тільки в університетах, але й в академічних інститутах, у наукових підрозділах корпорацій, у приватних компаніях, а часто-густо просто на дому талановитими й геніальними одинаками. В епоху глобалізації, європейської і регіональних інтеграцій, послаблення політичної, економічної і культурної ролі держав-націй університети звільняються від функції збереження національно-культурних кодів, які історично склалися тощо. Це вже дає про себе знати у настроях суспільства й урядів по відношенню до університетів, у падінні престижу і репутації університетів, у внутрішньому сум'ятті університетської громади, яка відчуває хиткість фундаменту свого існування, у фінансових труднощах тощо. Чи означає це, що класичний університет повинен рішуче відмовитися від своєї традиційної ідентичності, від звичних, стійких форм і шаблонів роботи, стати на рейки «академічного капіталізму», трансформуючи себе у щось на кшталт інноваційного підприємства?

Цю відповідь можна було б прийняти, якщо б не дві фундаментальні соціокультурні потреби, які, змінюючись, переходять з епохи в епоху і пов'язані з організацією суспільного інтелекту та геополітичною структурою соціуму. Поточна ситуація відрізняється неймовірним збільшенням обсягу інформації, перш за все наукової, навіть просте накопичення якої дезорієнтує та ускладнює життя людини. Інтелектуальна активність університетів у різних умовах переходить у сферу інституціоналізованого виховання креативності. Креативний початок іманентно притаманний науковій роботі і завжди існував в університетському житті. Однак не як мета і керівний принцип, а як засіб і умова вирішення тих або інших завдань. В умовах, коли на перше місце успішної практичної діяльності виходить не стільки створення нового знання, скільки вміння знайти вже готове знання в океані інформації і творчо ним розпорядитися, креативність стає основною якістю професіоналів. І жодні інші соціальні інститути не здатні стати центрами концентрації, виховання, розвитку і розповсюдження креативності, крім

класичних університетів, які перебудовують відповідним чином форми і зміст своєї традиційної діяльності.

Друга фундаментальна соціокультурна потреба сучасного суспільства – формування нової ціннісної свідомості на базі відкритого полікультурного спілкування і автономного ціннісного самовизначення людей у світі, який стримко глобалізується. Саме університети сьогодні перетворюються на головні інституції формування ціннісної свідомості, створюють можливість жити в різних нормативно-ціннісних контекстах, переходити з одних культурних просторів в інші, не відчуваючи культурного шоку, не впадаючи в шовінізм, ксенофобію, національну обмеженість. Найважливішим символом цієї необхідності є Болонський процес, прямо й опосередковано націлений на перетворення університетської освіти на інструмент загальноєвропейської (і світової) інтелектуальної і професійної мобільності, яка потребує загального культурного, ціннісного фундаменту. І знов-таки,

єдиним інститутом, який відповідає цій потребі, є університет, який переналаштовує механізми формування культурної ідентичності на цей раз не заради відособлення, а заради об'єднання людей. Сучасний університет, на відміну від попередніх періодів своєї історії, втратив домінування у сфері виробництва знань. Однак він продовжує відігравати центральну роль у соціальному й людському розвитку, поєднуючи знання і цінності

Університети повинні глибоко і відповідально усвідомлювати свою місію в постіндустріальному світі, в контексті третьої університетської хвилі. Повинні шукати переконливі відповіді на виклики часу, рішуче перебудовуватися і сміливо експериментувати, поглиблювати взаємодію зі світом бізнесу і виробництва як на внутрішніх, так і на глобальних ринках, ефективно опановувати інноваційні технології і інноваційну культуру. І при цьому, залишатися центрами духовності і культури, майданчиками вільного ціннісного самовизначення людей.

Література

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Изд. «Искусство», 1984. – 350 с.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Я. Буркхардт / пер. С. Бриллианта с 8-го нем. изд., перераб. Людвигом Гейгером. – СПб. : типо-лит. Герольд, 1904 - 1906. – Т. 1.
3. Фромм Е. Бегство от свободы / Е. Фром. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / пер. с нем. / Сост., общая ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – N.Y., 1973. – 438 с.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 572 с.
7. Василюк, Ф.Е. Психология переживания [Текст] / Ф.Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 240 с.
8. Пасхавер, А.И. Кем быть / Александр Пасхавер. – К. : Фонд Порошенка, 2014. – 112 с. – (Серия «Жити поновому»).
9. EUROMAIDAN – History in the Making / уряд. Г. Гусев, К. Донін, В. Кадигроб. – Київ : Основи, 2014. – 285 с.